

Gabija Surdokaitė

O ZNACZENIU PEWNEGO WIZERUNKU W ŻYCIU RELIGIJNYM I SZTUCE: CHRYSZTUS FRASOBLIWY – JEGO FUNKCJA I MIEJSCE

SŁOWA KLUCZE: Chrystus Frasośliwy, wizerunek dewocyjny, sztuka sakralna, sztuka potrydencka, ludowa sztuka religijna

KEY WORDS: Christ in Distress, devotional image (Andachtsbild), church art, posttrent art, religious folk art

Abstract

THE FUNCTION OF ONE IMAGE IN RELIGIOUS LIFE AND ART: THE PURPOSE OF CHRIST IN DISTRESS

The image of Christ in Distress belongs to the group of *Andachtsbilder* (German for devotional images) which took shape in the Late Middle Ages (i.e. the 14th–15th c.) and depicted the sufferings of Christ. The purpose of this type of image is to encourage meditative prayer and meditative conversation with the Saviour, as well as emotional empathy for suffering. As a result, the image of Christ in Distress was usually displayed in such a place in a church where people could observe it at a close range, for example, in side chapels, next to isolated columns, or in the gallery or porch. In some churches, the function of the Crucifix was attributed to the image of Christ in Distress, placed in the porch. Sometimes, the sculpture of Christ in Distress was placed next to a holy water container near the entrance to the church. Also, on some occasions, the image was painted on the façade of a church or chapel. In some cases, a carved statue of Christ in Distress was put at the front of a church or chapel. Sculptures on this theme were also kept in cemetery chapels where the bodies of the dead were laid out. Just like in other countries, the image (i.e. a sculpture or painting) of Christ in Distress in Lithuania was mostly dissociated from the main ecclesiastical interior equipment, i.e. the altar. The statues of Christ in Distress (Lith. *Rūpintojėlis*, *Susimąstęs Kristus*) were often put in specially constructed brick niches suggesting the prison of Christ.

W niniejszym artykule omawiany jest wybrany typ wizerunku dewocyjnego, powstały w późnym średniowieczu, jego rozumienie i funkcjonowanie w późniejszych

epokach – od XVII do pierwszej połowy XX wieku. Analiza zostanie dokonana na konkretnym przykładzie – wizerunku Chrystusa Frasobliwego. Osiaj artykułu będzie rekonstrukcja jego funkcji w życiu religijnym i sztuce na Litwie.

Wstęp

W okresie późnego średniowiecza, gdy szczególną uwagę zwrócono na osobistą religijność, zmieniała się także ikonografia sztuki sakralnej: powstała potrzeba przedstawienia artystycznego przeznaczonego do osobistych praktyk religijnych. Za główne zmiany w formie i przekazie dzieł sztuki sakralnej należałoby uważać te, które wynikały z emocjonalnego, uczuciowego przeżycia wiary. Oczekiwano bowiem, że odbiorca/widz zaangażuje się emocjonalnie w oglądaną scenę. Zatem w wieku XV i XVI powstaje kategoria wizerunków dewocyjnych (niem. *Andachtsbild*), przedstawiających Mękę Pańską. Do niej należą przedstawienia: Chrystusa pod Pręgierzem, Chrystusa Cierniem Ukoronowanego, Chrystusa Frasobliwego, Chrystusa Wyszczególnionego, Piety w różnych odmianach ikonograficznych. Wizerunki dewocyjne zostały upowszechnione przez franciszkanów, ruch *devotio moderna* oraz twórców mistycyzmu niemieckiego, który zachęcał do rozmyślenia nad Męką, zarówno za pomocą własnej wyobraźni, jak i realnych wizerunków.

Wizerunek dewocyjny był przeznaczony na potrzeby osobistej pobożności, czyli kultu prywatnego, i odzwierciedlał nowe wtedy doktryny postulujące uczynienie pobożności bardziej osobistą i głębszą niż dotychczas. Taki wizerunek z założenia nie miał charakteru narracyjnego, nadawano mu symboliczny podtekst i silną ekspresję wyrazu. Celem było pobudzenie do modlitwy medytacyjnej, do wewnętrznego dialogu ze Zbawicielem, do emocjonalnego przeżycia Męki.

Wizerunek dewocyjny prowadzi odbiorcę w kierunku doznania mistycznego, ma służyć bezpośredniemu obcowaniu z Bogiem, by uwznioślić subiektywne uczucia poprzez przesunięcie na drugi plan „ponadczasowego, zobjektywizowanego świętego wydarzenia”. Koncentracja myśli na wizerunku zatapia wierzącego w cierpieniach Chrystusa, zmusza do współcierpienia. [...] Dewocyjny wizerunek trafnie określany jest jako „świadectwo wyobraźni”¹.

Umiejscowienie wizerunku Chrystusa Frasobliwego w przestrzeni szesnasto- dziewiętnastowiecznych budowli sakralnych

Wizerunki Chrystusa Frasobliwego, podobnie jak inne z tej kategorii, od późnego średniowiecza aż do końca XIX wieku służyć miały celom osobistej pobożności, nie zaś liturgii. To nie były wizerunki reprezentacyjne, skierowane do wspólnoty

¹ S. Fehleemann, *Christus im Elend: vom Andachtsbild zum realistischen Bildokument. Ikonographie: Anleitung zum Lesen Bildern*, München 1990, s. 80.

wierzących². Od tego samego okresu wizerunki dewocyjne lokalizowano tak, by ułatwić do nich dostęp. Wyrażały one nie tylko poruszany temat (*excitatio*), lecz także formy dewocji pogłębione przez medytację (*imitatio – compassio*)³. Stąd w kościołach przedstawienia Frasobliwego najczęściej znajdowały się tam, gdzie mogły być oglądane z bliska, np. w kaplicach bocznych, przy pojedynczych kolumnach, na chórze czy w przedsionku.

Tak było z rzeźbą, zaliczaną do typu ikonograficznego Chrystusa Frasobliwego, datowaną na przełom XVI i XVII wieku. Znajdowała się w diecezji wileńskiej, w miejscowości Roś (obecnie Białoruś) i w tamtejszym kościele początkowo stała w przedsionku. W dokumentach wizytacji 1633 roku rzeźba jest wymieniana jako stojąca w prezbiterium, w rogu, w pobliżu ołtarza głównego. W roku 1774 cudami i łaskami słynący wizerunek został przeniesiony do ołtarza głównego⁴. W XVIII wieku Chrystus Frasobliwy stał obok ołtarza także w kościele w Bystrzycy (biał. Быстрыца) na obecnej Białorusi⁵. W roku 1772 i 1792 w spisach inwentarzowych tej świątyni jest informacja, że rzeźba znajdowała się przy balustradzie ołtarza głównego⁶.

Figurę Chrystusa Frasobliwego można było zobaczyć również w przedsionku kościoła w miejscowości Błogosławieństwo (Litwa, litew. Plokščiai)⁷. Niektóre wizerunki tego typu, umieszczone w przedsionkach, pełniły funkcję przedstawienia Ukrzyżowania, np. w Dusiatkach (litew. Dusetos) czy Lelunach (litew. Leliūnai) znajdowały się one przy wejściu, obok naczynia z wodą święconą⁸. Około roku 1790 Chrystus Frasobliwy, ofiarowany przez rodzinę Kiellerów, stał w przedsionku kościoła w Dziewiątkowiczach (teraz Białoruś, biał. Дзевяткаўцы), w specjalnie zbudowanej niszy nad naczyniem z wodą święconą⁹.

W roku 1577 ukazał się traktat napisany przez biskupa Mediolanu, Karola Boro-meusza (późniejszego świętego), o budowie kościołów i ich wyposażeniu. W dziele tym szczegółowo określił nie tylko specyfikę budowy kościołów, lecz także ich

² W. Pinder, *Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance*, t. I, *Hanbuch der Kunstwissenschaft*, t. 4, Wildpark–Potsdam 1922, s. 92.

³ W. Marcinkowski, *Przedstawienia dewocyjne jako kategoria sztuki gotyckiej*, Kraków 1994, s. 48.

⁴ *VUB RS. F. 57. B. B. 53–40. k. 48. Akt wizytacji kościoła w Rosi z 1633 r.*; D. Piramidowicz, *Kościół parafialny pw. Trójcy Świętej w Rosi [w:] Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. 1, d. 2, Kraków 2003, s. 106, 112.

⁵ *MAB RS. F. 43. B. 5934. k. 1. Spis inwentarzowy kościoła w Bystrzycy z 1771 r.* Za to wskazanie dziękuję dr Dalii Klajumiene.

⁶ *MAB RS. F. 43. B. 5941. k. 1. Spis inwentarzowy kościoła w Bystrzycy z 1772 r.*; *MAB RS. F. 43. B. 5943. l. 3. Spis inwentarzowy kościoła w Bystrzycy z 1792 r.* Za to wskazanie dziękuję dr Dalii Klajumiene.

⁷ *Ar. Łm. I. 37* (strony nienumerowane). Akt wizytacji kościoła w Błogosławieństwie z 1804 r. i spis inwentarzowy tego kościoła z 1811 r.

⁸ *LVIA. F. 669. Ap. 2. B. 290. k. 20. Akt wizytacji kościoła w Dusiatkach z 1850 r.*; *LVIA. F. 669. Ap. 2. B. 303. k. 32. Akt wizytacji kościoła w Lelunach z 1850 r.*

⁹ M. Kałamajska-Saeed, *Kościół parafialny pw. ŚŚ. Piotra i Pawła w Dziewiątkowiczach [w:] Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, t. 1, d. II., Kraków 2003, s. 29; *LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 3776. k. 452–452v. Akt wizytacji kościoła w Dziewiątkowiczach z 1844 r.*

wystroju¹⁰. Jest tam wskazanie, by ściany boczne zewnętrzne i ściany absyd były puště, a tylko fasada powinna być zdobiona wizerunkami. Powyżej głównego wejścia należy umieścić malowidło przedstawiające Matkę Boską z Dzieciątkiem oraz wizerunek patrona kościoła lub parafii. Te wskazówki wpłynęły na upowszechnienie się w Europie tradycji zdobienia dziełami sztuki fasad kościołów. Tradycja ta dotarła również na Litwę: w fasadach kościołów i kaplic malowano Chrystusa Frasobliwego lub umieszczano tam rzeźbę o tej tematyce. Tak było w kościele franciszkanów w Wilnie, gdzie nad frontonem Kaplicy Suzinów widniało malowidło przedstawiające ten właśnie temat¹¹. W roku 1820 w akcie wizytacji kościoła w Podbirżu na Litwie (litew. Pabiržė) odnotowano, że w niszy fasady znajduje się figura Chrystusa Frasobliwego, która ze starości uległa poważnemu zniszczeniu¹². Na początku XX wieku taka rzeźba znajdowała się również powyżej wejścia do kaplicy w Wewirzanach (litew. Veiviržėnai), na północnej Litwie¹³.

Rzeźbione przykłady tych wizerunków stawiano również w kaplicach cmentarnych. Jedna z nich znajdowała się np. w Dziewiątkowiczach, na cmentarzu przy kościele parafialnym św. Piotra i Pawła. W kaplicy tej składano zmarłych na modlitwę i czuwanie przed pogrzebem¹⁴. Od XVIII wieku Chrystus Frasobliwy stał również w Kaplicy Suzinów przy kościele franciszkańskim w Wilnie¹⁵. Także ta rzeźba służyła do nabożeństw żałobnych nad ciałem zmarłego¹⁶. Z obrzędami żałobnymi związana była również postać rzeźbiona Frasobliwego z kościoła w Birsztanach (litew. Birštonas), datowana na wiek XVIII. Była ona tu używana zamiast krzyża podczas nabożeństw pogrzebowych i żałobnych.

Dotychczasowe badania wskazują, że zarówno w Polsce, jak i w Niemczech wizerunek Chrystusa Frasobliwego, czy to rzeźbiony, czy malowany, nie łączył się z głównymi elementami wystroju kościołów – ołtarzami. Źródła pisane dotyczące kościołów na Litwie często potwierdzają tę zasadę, np. nieołtarzowy obraz o tej tematyce odnotowany jest w aktach wizytacji kościoła w Szwekszniach (litew. Švėkšna) w roku 1676¹⁷. W 1715 roku w Poładze i Płotelach (litew. Plateliai) na Litwie w akta wizytacji wpisano obrazy przedstawiające Chrystusa Frasobliwego¹⁸. Wiadomo, że w roku 1743 malowidło o tym samym temacie zdobiło konfesjonał w katedrze wileń-

¹⁰ [Carlo Borromeo], *Instructionum fabricae et supellectillis ecclesiasticae libri duo*, Mediolani 1577.

¹¹ LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 411. Kaplica Suzinów, fot. Butkowskich, przełom XIX i XX w.; V. Drėma, *Vilniaus bažnyčios. Iš Vlado Dramos archyvu*, Vilnius 2007, s. 803.

¹² LVIA. F. 669. Ap. 2. B. 222. k. 30. Akt wizytacji kościoła w Podbirzach z 1820 r.

¹³ A. Jankevičienė, *Lietuvos medinė sakralinė architektūra*, Vilnius 1998, s. 254, il. 185b.

¹⁴ LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 3776. k. 454v. Akt wizytacji kościoła w Dziewiątkowiczach z 1844 r.

¹⁵ Kaplica Suzinów, która znajdowała się na dziedzińcu kościoła franciszkanów w Wilnie, miała dwa wizerunki Chrystusa Frasobliwego. Drewniana rzeźba stała wewnątrz kaplicy, a na frontonie widniało malowidło o tej tematyce.

¹⁶ BPAN/PAU. B. 1243. k. 127. Akt wizytacji kościoła franciszkanów w Wilnie z 1856 r.; BPAN/PAU. B. 1243. k. 151. Akt wizytacji kościoła franciszkanów w Wilnie z 1859 r.

¹⁷ KAKA. B. 138. k. 86. Akt wizytacji kościoła w Szwekszniach z 1676 r.

¹⁸ VUB RS. F. 1–f. 38. k. 93. Akt wizytacji kościoła w Poładze; VUB RS. F. 1–f. 38. k. 121. Akt wizytacji kościoła w Płotelach.

skiej¹⁹. W 1819 roku w kościele w Łukszach (litew. Lukšiai) znajdowała się rzeźba Frasobliwego²⁰. Gdy w roku 1800 spłonął kościół w Wołkowysku (obecnie Białoruś), ocalała figura Chrystusa Frasobliwego została stamtąd przeniesiona do parafialnego kościoła św. Wacława i umieszczona w feretronie²¹. W kościele w Krewnie (litew. Kriaunai) taka rzeźba stała od XVII wieku, jednak dokumenty odnotowują ją po raz pierwszy dopiero w roku 1823²². W 1873 roku figura Chrystusa Frasobliwego stała w kościele w Wejwerach (litew. Veiveriai)²³, a w 1879 wzmiankowano taką w kościele w Mieżyżkach (litew. Miežiškės)²⁴.

Często zdarzało się, iż rzeźba przedstawiająca Frasobliwego umieszczana była w specjalnie do tego celu budowanej niszy. Do początku XX wieku w kościele w Widszyskach (litew. Vidiškiai) właśnie w takiej niszy, przy wejściu po prawej stronie znajdowała się taka rzeźba, teraz zastępuje ją rzeźbione Ukrzyżowanie.

W Polsce i Niemczech nisze te czasem zastawiano metalową kratą. Takie przedstawienie – imitacja Chrystusa w więzieniu – można zobaczyć w Krakowie, w kościołach franciszkańskim i dominikańskim, czy w Monachium, w kościele św. Jana Nepomucena. W latach 1761–1763, podczas remontu konwentu bernardyńskiego w Wilnie, w korytarzu klasztorным zbudowano niszę z kratą, gdzie właśnie umieszczono figurę Chrystusa Frasobliwego²⁵. Taka kompozycja tego wizerunku nie jest przypadkowa, bo jednym z wymiarów znaczeniowych tego przedstawienia jest motyw Chrystusa w więzieniu. Scenę zaczerpnięto z jednego z wydarzeń Drogi Krzyżowej, gdzie Chrystus samotnie siedzi na kamieniu z Golgoty, znajdującym się w zagłębieniu nazywanym *Carcer Christi*²⁶. Takie miejsca, w których Jezus miał siedzieć na kamieniu, wspomina Ulrik Pinder w swoim dziele *Speculum passionis* (1506), franciszkanin Francesco Quaresmi (1583–1656) w pracy *De carcere Christi Domini* i inni autorzy²⁷. Około roku 1499 w Antwerpii wydano dzieło *Das ist der Gang den unser Herr Jesus ging aus des Pilatus Haus baladen mit dem schweren Kreuze zum Kalvarienberg...* W nim wśród trzynastu stacji Drogi Krzyżowej dziewiąta opisana jest następująco: „Jak Jezus siedział na kamieniu w miejscu, które się zwie *Carcer Christi*”²⁸. W rękopisie z początku XVI wieku pt. *Rozmyślanie Dominikańskie* także jest mowa o grocie, w której

¹⁹ VUB RS. F. 1–f. 38. k.93. Akt wizytacji kościoła w Poładze; VUB RS. F. 1–f. 38. k. 121. Akt wizytacji kościoła w Płotelach.

²⁰ *Ar. Łm.* I. 297 (karty nienumerowane). Spis inwentarzowy kościoła w Łukszach z 1819 r.

²¹ M. Zgliński, *Kościół parafialny pw. Św. Wacława w Wołkowysku* [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, t. I, cz. 2, Kraków 2003, s. 166.

²² *KRBA*. Księga IV, k. 4v. Spis inwentarzowy kościoła w Krewnie z 1823 r.

²³ *Ar. Łm.* k. 576. Akt wizytacji kościoła w Wejwerach z 1873 r.

²⁴ *LVA*. F. 669. Ap. 2. B. 589. k. 9. Akt wizytacji kościoła w Mieżyżkach z 1879 r.

²⁵ VDKM S 111105, l. 206. *Chronologia erectionis et fundationis konventus et custodiae Vilmensis ADS...*, (Wypisy sporządzone przez Rūtę Janonienę).

²⁶ T. Dobrzeńcki, *Chrystus Frasobliwy w literaturze średniowiecznej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1968, nr 3, s. 281.

²⁷ Szerzej patrz: tamże, s. 285–287.

²⁸ Z. Kruszelnicki, *Ze studiów nad ikonografią Chrystusa Frasobliwego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1959, nr 3–4, s. 317.

Chrystus siedział na kamieniu, z głową wspartą na ręce²⁹. Zatem umieszczanie rzeźby Chrystusa Frasobliwego w niszy imitującej więzienie odpowiada jednemu z aspektów znaczeniowych przedstawienia, jakim jest Chrystus Frasobliwy, i jest ściśle związane z kultem Chrystusa uwięzionego.

W źródłach dotyczących świątyń w Wielkim Księstwie Litewskim (dalej: WKL) te wizerunki, które nie miały związku z najważniejszymi elementami wyposażenia wnętrza, wymieniane są najrzadziej, dlatego najwięcej dowiadujemy się o tych przedstawieniach Frasobliwego, które odnotowano przy okazji opisu ołtarzy. W roku 1654 w kościele w Komajach (litew. Kamajai) obraz Chrystusa Frasobliwego znajdował się w czwartym ołtarzu, poświęconym Koronacji Najświętszej Maryi Panny, na drugiej jego kondygnacji³⁰. W tym samym roku taki wizerunek zdobił też ołtarz główny kościoła w Surwiliszkach (litew. Surviliškis) i był umieszczony na jego górnej kondygnacji³¹, zaś w kościele w Turgielach (litew. Turgeliai) – przy ołtarzu głównym obok centralnie umieszczonego obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem³². W roku 1677 taki wizerunek można było zobaczyć na drugiej kondygnacji ołtarza głównego w Czekiszkach (litew. Čekiškė)³³.

Przedstawienia Chrystusa Frasobliwego umieszczano w ołtarzach także w wieku XVIII. Akta wizytacji kościoła w Wędziagole (litew. Vandžiogala) zawierają adnotację, że w szóstym ołtarzu bocznym był taki wizerunek³⁴. W roku 1770 dekorowano nowy ołtarz w kaplicy przy kościele parafialnym w Wiłkomierzu (litew. Ukmergė) i umieszczono tam przy tej okazji rzeźbę Chrystusa Frasobliwego. Była to kaplica naprzeciwko chóru³⁵. Spis inwentarzowy kościoła w Subotnikach (obecnie na Białorusi, biał. *Субо́тнікі*, inna nazwa – Kompienica) z roku 1765 zawiera wzmiankę o tego typu rzeźbie na pierwszej kondygnacji ołtarza bocznego w prezbiterium³⁶. W roku 1820 obok niej znajdowały się rzeźbione postacie świętych Piotra i Pawła. Na drugiej kondygnacji tegoż ołtarza wisiał malowany na desce obraz Matki Boskiej Bolesnej³⁷.

Już wspomniano, że celem wizerunku dewocyjnego było pobudzanie osobistej pobożności, stąd może powstać pytanie, dlaczego w takim razie wizerunek Chrystusa Frasobliwego można spotkać w ołtarzach i czy to nie zmienia jego przeznaczenia. Przede wszystkim trzeba mieć na uwadze, że najczęściej były to ołtarze boczne albo poboczne wizerunki w ołtarzach głównych. Jak pisze Hubertus Lossow:

²⁹ *Rozmyślania dominikańskie*, wyd. i oprac. K. Górski i W. Kuraszkiewicz; oprac. ikonogr. Z. Rozanow; wstęp komparatyst. T. Dobrzeński, t. 1, Wrocław 1965, s. 73; T. Dobrzeński, *Chrystus Frasobliwy...*, s. 287–288.

³⁰ *VUB RS*. F. 57. B. 53–42. k. 915. Akt wizytacji kościoła w Komajach z 1654 r.

³¹ *VUB RS*. F. 57. B. 53–42. k. 832. Akt wizytacji kościoła w Surwiliszkach z 1654 r.

³² *VUB RS*. F. 57. B. 53–42. k. 843. Akt wizytacji kościoła w Turgielach z 1654 r.

³³ *KAKA*. B. 139. k. 45. Akt wizytacji kościoła w Czekiszkach z 1677 r.

³⁴ *KAKA*. B. 140. B. 89. k. 89. Akt wizytacji kościoła w Wędziagole z 1740 r.

³⁵ *LVI A*. F. 669. Ap. 2. B. 330. k. 236. Spis inwentarzowy kościoła i plebanii w Wiłkomierzu z 1770 r.

³⁶ *VUB RS*. F. 57. B. 53–1091 (karty nienumerowane). Spis inwentarzowy kościoła w Subotnikach z 1765 r.

³⁷ *LVI A*. F. 604. Ap. 1. B. 4019. k. 105. Spis inwentarzowy kościoła w Subotnikach z 1820 r.

[...] wizerunek dewocyjny nie wyłamuje się z liturgii, a raczej ją uzupełnia. Liturgia to modlitwa wspólnoty wierzących za pomocą konkretnych formuł. Jednak przed wizerunkiem dewocyjnym liturgia jest uzupełniana o postawę osobistą, gdzie rezygnuje się z formuł na rzecz osobistej modlitwy medytacyjnej³⁸.

Kompozycja wizerunku dewocyjnego w ołtarzu nie wpływa zatem na jego pierwotne przeznaczenie. Nawet wmontowany w retabulum ołtarza pozostawał on zachętą do osobistej modlitwy. Bardzo często wokół takich wizerunków Męki Chrystusa wierni gromadzili się w piątki³⁹. Nie ma jednak przekazów o tym, by przy tych ołtarzach zbierano się na modlitwę wspólnotową. Jako wyjątkowy taki przykład można podać figurę Chrystusa Frasobliwego z Rosi na Białorusi, którą w roku 1772 przeniesiono do ołtarza głównego. Jej kult wykazuje już cechy kultu zbiorowego.

Wizerunki Chrystusa Frasobliwego, najczęściej rzeźbione, były nie tylko wkomponowywane w retabulum, ale także ustawiane bezpośrednio na mensach ołtarzowych. Takie jego umiejscowienie opisano w kościele w Gorzdach (litew. Gargzdai) w 1705 roku⁴⁰. W latach 1784–1820 rzeźbiony w drewnie Frasobliwy zdołał ozdobić ołtarz kościoła w Ilui na dzisiejszej Białorusi (biał. *Ільля*). Na pierwszej jego kondygnacji wisiał obraz przedstawiający św. Antoniego, a na drugiej – św. Jana Nepomucena⁴¹. W roku 1820 w dominikańskim kościele w Nowogródku na mensie ołtarza św. Dominika stała właśnie figurka Frasobliwego⁴². W roku 1844 podobna rzeźba zdołała ozdobić ołtarz św. Wawrzyńca w kościele w Śaćiai⁴³, zaś w 1811 roku rzeźba o tej samej tematyce stała w zakrystii kościoła w Suderwie (litew. Sudervė)⁴⁴.

Akta wizytacji kościołów i ich spisy inwentarzowe z XVII–XIX wieku zawierają dane o przedstawieniach Chrystusa Frasobliwego na tabernakulach, np. w roku 1696 i 1697 takie było wymieniane na tabernakulum ołtarza głównego kościoła w Retowie (litew. Rietavas)⁴⁵. W XIX wieku taka statuetka znajdowała się w kościele w Pojeziorach (litew. Požerė), nie wiadomo jednak, czy na tabernakulum, czy w jego wnętrzu⁴⁶. Umieszczanie takich wizerunków w tabernakulum nie było charakterystyczne

³⁸ H. Lossow, *Imago pietatis. Eine studie zur Sinndeutung des mittelalterlichen Andachtsbildes* [w:] „Das Münster”, cz. 2, Münster 1948, s. 74.

³⁹ Np. takie nabożeństwa są wzmiankowane w akcie wizytacji kościoła benedyktynów w Krożach na Litwie (litew. Kražiai) z 1820 r., przy figurze Chrystusa przywiązanego do pręgierza (LVIA, F. 669. Ap. 2. B. 224. k. 181v.).

⁴⁰ KAKA. B. 140. k. 1. Akt wizytacji kościoła w Gorzdach z 1705 r.

⁴¹ HGA. Ф. 1781. Оп. 27. Д. 219. k. 443v. Akt wizytacji kościoła w Ilui z 1784 r. Za wskazówkę niniejszą dziękuję dr Rimie Valinčiūtė-Varnė; LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 3572. k. 25v. Spis inwentarzowy kościoła w Ilui z 1799 r.; LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 3572. k. 51. Akt wizytacji kościoła w Ilui z 1820 r.

⁴² LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 3675. k. 649. Akt wizytacji kościoła dominikańskiego w Nowogródku z 1820 r.

⁴³ LVIA. F. 669. Ap. 2. B. 258. k. 137v. Akt wizytacji kościoła w Śaćiai z 1844 r.

⁴⁴ VUB RS. F. 57. B. 53–1098. k. 1. Akt wizytacji kościoła w Suderwie z 1811 r.

⁴⁵ KAKA. B. 138. k. 50. Akt wizytacji kościoła w Retowie z 1676 r.; KAKA. B. 136. k. 75v. Spis inwentarzowy kościoła w Retowie z 1697 r.

⁴⁶ „Cyborium y Tabernaculum poczęści malowane poczęści pozłacane, tam krucifix drewniany y statua mała pana Jezusa siedzącego rznieżta z gypsu”, LVIA. F. 669. Ap. 2. B. 223. k. 406v. Akt wizytacji kościoła w Pojeziorach z 1820 r. Za tę wskazówkę dziękuję Regimancie Stankevičienė.

tylko dla Litwy, rzeźbione lub malowane zdobienia tabernakulum o podobnej tematyce da się znaleźć w kościołach Europy, np. w Danii⁴⁷. Zdarzały się figurki Chrystusa Frasobliwego w niszach bram dziedzińców kościelnych. Tak było na dziedzińcu kościoła w Owancie (Litwa, rej. Malaty, litew. Alanta)⁴⁸. Podobne rozwiązania stosowano także w Polsce⁴⁹.

W innych krajach znane są przypadki zdobienia wizerunkiem Chrystusa Frasobliwego naczyń liturgicznych, np. w XV wieku w Polsce wykonano kielich, na którego stopie taki obraz był wygrawerowany. Kielich jest przechowywany w kościele św. Jana Chrzciciela w Powidzku⁵⁰. Datowana na połowę XVII wieku puszką na komunikanty, wykonana przez Andreasa Mackensena, także była ozdobiona wizerunkiem Chrystusa Frasobliwego. Należy ona do zachowanych na terenie Pomorza fundacji opata klasztoru Cystersów w Oliwie, którego herb „Poraj” z inicjałami AKAO widnieje na postawie. Na pokrywie przedstawiono grupę pelikana. W środku pokrywy wyryto przedstawienie Chrystusa Frasobliwego i słowa AGNUS DEI⁵¹. Taki sam temat wykorzystał Joseph Steer, wykonując w roku 1720 kielich, i umieścił go na czaszy. Nie znaleziono podobnych przykładów na Litwie, ale nie da się wykluczyć ich obecności.

W wiekach XVII–XIX w WKŁ umiejscowienie wizerunków Frasobliwego ciągle związane było więc z tradycją wizerunku dewocyjnego, ten zaś miał za cel pobudzanie do indywidualnej pobożności i czczenia Chrystusa. O tym świadczą nie tylko liczne dzieła o tej tematyce, znajdujące się w kościołach na Litwie, lecz także harmonizowanie ich i włączanie do całości programu ikonograficznego kościołów. Jego obecność w ołtarzu nie oznacza zmiany funkcji w przestrzeni sakralnej. Nawet wkomponowany w retabulum był jednak przeznaczony do koncentrowania osobistej modlitwy i nie odbywały się przy nim zbiorowe nabożeństwa.

Miejsce wizerunku Chrystusa Frasobliwego w religijnej sztuce ludowej

Twórca ludowy, rzeźbiąc figurę Frasobliwego, często nie wiedział, do czego dzieło będzie przeznaczone, chyba że wykonywał ją na konkretne zamówienie. Takie przedstawienie było zatem w przestrzeni świątyni czy budowlach małej architektury umiejscawiane przez zamawiającego lub właściciela. Najwięcej przykładów

⁴⁷ P. Grinder-Hanasen, *Public Devotional Picture in Late Medieval Denmark* [w:] S. Kaspersen, U. Hastrup (red.), *Images of Cult and Devotion – Function and Reception of Christian Images in Medieval and Post-Medieval Europe*, Copenhagen 2004, s. 233.

⁴⁸ ČDM LMSA. LA-368. D. 1. L. 47. M.K. Čiurlionio galerijos tautodailės rinkimo ekspedicijos į Utenos ir Ežerėnų apskritis V. Bičiūno dienoraštis. 1927 m. (Dziennik ekspedycyjny V. Bičiūnasa z 1927 r.)

⁴⁹ K. Iwanicki, *Figura „Chrystusa Frasobliwego” na ziemiach Polski*, „Rodzina Polska” 1937, nr 3, s. 125.

⁵⁰ G. Regulska, *Gotyckie złotnictwo na Śląsku*, Warszawa 2001, il. s. 18.

⁵¹ *Aurea Porta Rzeczypospolitej: sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII [i. e. XVIII] wieku: Muzeum Narodowe w Gdańsku, maj–sierpień 1997, 2, Katalog*, red. naukowa, koncepcja plastyczna, koncepcja merytoryczna tomu T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 99–100.

takich figur da się znaleźć na pomnikach nagrobkowych, wewnątrz domów mieszkalnych, w kapliczkach na prywatnych posesjach oraz w kapliczkach przydrożnych. Kapliczki te zwykle były małe, czemu odpowiadały też rozmiary figurek (20–40 cm). Nie wiadomo, kiedy na Litwie pojawił się obyczaj umieszczania kapliczek na drzewach. Najstarsza znana w Polsce kapliczka z figurą Chrystusa Frasobliwego znajduje się w miejscowości Anielów i jest datowana na rok 1650⁵². Inna rzeźba, datowana na wiek XVII, pierwotnie stojąca na kolumnie, została w roku 1979 przeniesiona i teraz znajduje się w kościele w Kucicach⁵³.

W kapliczkach przydrożnych i na posesjach figurka Frasobliwego, o ile się tam znajdowała, była jedyną i obok nie stawiano innych. Według szacunków Ignasa Končiusa (1912–1943), wśród 132 rzeźb o tej tematyce aż 105 było jedynymi w kapliczce⁵⁴. W roku 1965 badacz ten odnotował:

[...] nie współgra on z innymi świętymi w kapliczkach na słupku. Sam jeden zatopiony w smutku trwa w kapliczkach przy drzewach. Kapliczki te są niewielkie, niemal kwadratowe. Prawie zawsze są otwarte, bez ścianek bocznych, bez drzwiczek, bez szyb. Tylko daszek i podstawa⁵⁵.

W takich przypadkach na frontonie kapliczki dość często umieszczano Oko Opatrzności. Kapliczki o takiej ikonografii były szczególnie popularne na Żmudzi, np. w okolicy wsi Lepławka (litew. Lieplaukės) na Żmudzi Józef Perkowski odnotował dwa takie przykłady⁵⁶.

Najczęściej figurka Chrystusa Frasobliwego spotykana była w przydrożnych kapliczkach. Tadeusz Dobrzeniecki tę tradycję wiązał z późnośredniowiecznym obyczajem stawiania takich kapliczek przy drogach: to niejako znaki dla pielgrzymów, a ich umieszczanie rekomendował Jordan z Kwedlinburga⁵⁷. Później obyczaj ten upowszechnił się w Niemczech, w Polsce i na Litwie.

W kapliczkach słupkowych temat ten był rzadszy. Skaidrė Urbonienė zauważyła, że figury o tej tematyce rzadziej występują w trójfasadowych i czterofasadowych kapliczkach na słupkach, nieco częstsze były w przypadku słupków z kapliczką o jednej niszy⁵⁸. Taką kapliczkę słupkową odnotował w roku 1942 fotograf Stays

⁵² I. Galicka, H. Sygietyńska (red.), *Katalog zabytków sztuki*, t. X: Województwo warszawskie, z. 1, z. 2: Powiat garwoliński Warszawa 1967, il.

⁵³ I. Galicka, H. Sygietyńska (red.), *Katalog zabytków sztuki*, t. X: Dawne województwo warszawskie, z. 16: Płońsk i okolice, Warszawa 1979, il. 252.

⁵⁴ I. Končius, *Žemaičių padangės kryžių ir koplytelių statistika*, „Soter” 1931, nr 2, s. 36–64; „Soter” 1933, nr 2, s. 46–71; „Soter” 1934, nr 2, s. 143–168; „Soter” 1936, nr 1, s. 24–54; „Soter” 1937, nr 1, s. 62–77; „Soter” 1937, nr 2, s. 23–38; „Soter” 1938, nr 1, s. 22–47; „Gimtasai kraštas” 1943, nr 31, s. 136–172.

⁵⁵ I. Končius, *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės*, Chicago 1965, s. 52.

⁵⁶ *ŽAM*. Nr inw. GEK A37, 54. 76 il.

⁵⁷ „Peregrini pro penitentia et religiosi sub obedientia per viam euntes si aliquando lassantur rememorari ne bent istius itineris Christi quo ducebatur ad patibulum quando ita lassus fuit quod cruce per se amplius ferre nequivit”. T. Dobrzeniecki, *Chrystus Frasobliwy...*, s. 299.

⁵⁸ S. Urbonienė, *Religinė liaudies skulptūra Lietuvos kaimo kultūroje (XIX a. II pusė – XX a. I pusė)*, praca doktorska, Vilnius 2009, s. 32.

Ivanauskas w miejscowości Wieksznie na Litwie (litew. Vieksniai)⁵⁹. Przed wojną (1936) Frasośliwego w słupkowej kapliczce widział Ignas Končius w okolicy Możejek (litew. Mažeikiai), 2,5 km w stronę Łajżewa (litew. Laižuva)⁶⁰. Wysoki na pięć metrów słup z taką samą figurą wznosił się we wsi Rudziszki (litew. Rudiškės), w rejonie Szkudy (litew. Skuodas), gminie Naciany (litew. Notėnai)⁶¹.

Chrystus Frasośliwy to jeden z wielu „świętków”, jakie trzymano w domu na parapecie czy na specjalnie przygotowanej półce. Zwykle stał tu krzyżyk z Ukrzyżowaniem. Frasośliwy odgrywał role opiekuńcze: chronił od nieszczęść i zapewniał bezpieczeństwo domostwu. W tradycji ludowej różnie był nazywany, np. „zatroskanym”, „oddalającym nieszczęścia”. Chrystus Frasośliwy stał na oknie domu twórcy ludowego Čechavičiusa⁶². Taką samą figurkę, przywiezioną z Kroź (litew. Kražiai), miał w domu Narbutas ze wsi Gvaldai, w gminie Chwejdany (litew. Kvėdarna), w rejonie Szylele (litew. Šilalė)⁶³. Taki sam wizerunek, powstały około roku 1880, znajdował się w największej izbie przy stole jadalnym we wsi Užpelkiai, w gminie Skaudwile (litew. Skaudvilė), w rejonie Taurogi (litew. Tauragė)⁶⁴. W rejonie Kielmy (litew. Kelmė), w starostwie Korklany (litew. Karklėnai), we wsi Paežeriai odnotowano domostwo, gdzie figura Frasośliwego była przytwierdzona do ramy okiennej⁶⁵. Podobna rzeźba znajdowała się na parapecie okna w kurnej chacie we wsi Acokavai, w rejonie Radziwiliszek (litew. Radviliškis), w starostwie Szawlany (litew. Šiaulėnai)⁶⁶. Podobny wizerunek, nazywany „zmartwionym” (litew. rūpintojas), został odnotowany we wsi Giełgudyszki (litew. Gelgaudiškis), w starostwie Niemokszty (litew. Nemakščiai), w rejonie Rosieni (litew. Raseiniai). Stał przy oknie w głównej izbie⁶⁷. Część takich figurek trafiała do domów mieszkalnych, gdy niszczyły kapliczki, w których pierwotnie się znajdowały. Tak było na początku XIX wieku w miasteczku Erzwiłki (Eržvilkas), w rejonie jurborskim (Jurbarkas). Frasośliwy znajdował się najpierw w kapliczce słupkowej na terenie posesji, ale gdy kapliczka zaczęła się walić, rzeźbę przeniesiono do mieszkania i nazywano „oddalającym wszystkie nieszczęścia”⁶⁸. Polsce badacze wspominają o obecności w domach małych kapliczek „ołtarzyków”, na których stały figurki Frasośliwego, pod nimi trzymano czasem pieniądze w przekonaniu, że stamtąd nikt nie ośmielił się ich zabrać⁶⁹.

⁵⁹ *ŠAM*. Neg. 11308. Kapliczka i dwa krzyże, Wieksznie, ul. Birutės, fot. St. Ivanauskas, 1942 r.

⁶⁰ I. Končius, *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika*, „Soter”, nr 1, s. 75.

⁶¹ *KPC DSA*. Kartoteka „DV 2514”.

⁶² M. Čilvinaitė, *Kam stato ir kaip brangina žmonės kryžius ir koplyčias*, „Gimtasai kraštas” 1938, nr 3–4, s. 403.

⁶³ „Stebuklinga pono dievo koplyčia”, zanotował J. Petrulis. 1942 r. *LNB RS*. F. 127. B. 146. k. 5.

⁶⁴ *ČDM*. Nr inw. LV 106.

⁶⁵ *ŽAM*. Nr inw. LM–618.

⁶⁶ *ČDM*. Nr inw. LV 34.

⁶⁷ *ČDM*. Nr inw. LV 25.

⁶⁸ *ČDM*. Nr inw. LV 96.

⁶⁹ S. Urbonienė, *Religinė liaudies...*, s. 142.

Wśród 132 rzeźb przedstawiających Chrystusa Frasobliwego, jakie odnotował Ignas Končius, 88 znajdowało się w kapliczkach przydrożnych⁷⁰. Czasem ich geneza wiązała się z realizacją ślubów i przyrzeczeń, np. rodzice, modląc się o wyzdrowienie ciężko chorego dziecka, ślubowali umieszczenie na drzewie figurki Frasobliwego w kapliczce⁷¹.

Na Litwie na cmentarzach najczęściej stawiano krzyże⁷², jednak da się też znaleźć figurki Frasobliwego na pomnikach nagrobnych. W Europie są one znane od XVI wieku, np. epitafium nagrobne autorstwa Stefana Rottalera znajdowało się w XVI wieku w kościele parafialnym w Gerzen⁷³. Nie wiadomo, kiedy na Litwie zaczęto takie wizerunki wkomponowywać w nagrobki, jednak w XIX wieku istniał już dobrze zakorzeniony obyczaj takiego ozdabiania nagrobków na prowincjonalnych cmentarzach, np. w akcie wizytacji kościoła w Wosiliszkach (litew. Vasiliškės) został opisany cmentarz, gdzie jeden z nagrobków miał taką figurkę⁷⁴. W XIX wieku kapliczka z figurkami Najświętszej Maryi Panny, Chrystusa Frasobliwego i „córeczki królewskiej” stała w rejonie Kretyngi (litew. Kretinga), w starostwie Korciany (litew. Kartena), we wsi Kačaičiai⁷⁵. Od połowy do końca XIX wieku w Tyrkszlach (litew. Tirkšliai)⁷⁶, w rejonie Możejki (litew. Mažeikiai), rzeźbiony Frasobliwy stał na cmentarzu – tak też było w tym samym rejonie, we wsi Reivyčiai⁷⁷. W roku 1939 w rejonie Szyłele (litew. Šilalė) w miasteczku Gordoma (litew. Gardamas) taka figurka stała w cmentarnej kapliczce słupkowej⁷⁸. Tradycja ustawiania figur o tym temacie na cmentarzach jest na Litwie żywa do dzisiaj.

Rzeźby Chrystusa Frasobliwego umieszczano na cmentarzach nie tylko jako element kapliczki nagrobkowej, np. w Kalwarii Żmudzkiej (litew. Žemaičių Kalvarija) na cmentarzu do drzewa przytwierdzona była dwukondygnacyjna kapliczka, z Frasobliwym we frontonie i Matką Boską Miłosierdzia na dole⁷⁹.

⁷⁰ Končius 1931: 36–64; 1933: 46–71; 1934: 143–168; 1936: 24–54; 1937: 62–77; 1937: 23–38; 1938: 22–47; 1943: 136–172.

⁷¹ S. Urbonienė, *Religinė liaudies...*, s. 156; A. Pakalniškis, *Metai praeity: prisiminimai*, Čikaga 1976, s. 60.

⁷² S. Urbonienė, *Religinė liaudies...*, s. 158.

⁷³ V. Liedke, *Die Baumeister – und Bildhauerfamilie Rottaler (1480–1533)*, „Ars Bavarica” 1976, t. 5/6, s. 146.

⁷⁴ Nie da się dokładnie określić, jakiego rodzaju była to kapliczka, bo w źródłach wszystkie przykłady małej architektury są zwykle określane jednym pojęciem „krzyż”. Patrz: *LVI A*. F. 669. Ap. 2. B. 243. k. 74. Akt wizytacji kościoła filialnego w Wosiliszkach z 1830 r.

⁷⁵ *KPC DSA*. Kartoteka „DV 3699”.

⁷⁶ *LNB RS*. F. 127. B. 91. k. 29. Lietuvos TSR istorijos-etnografijos muziejaus 1957–1958 m. etnografinės ekspedicijos po Žemaitiją J. Petrulio užrašai. (Notatki z ekspedycji etnograficznej po Żmudzi, organizowanej przez Muzeum Historyczno-Etnograficznej Litewskiej SRR w latach 1957–1958, sporządzone przez J. Petrulisa).

⁷⁷ *MM*. Nr inw. MM 15000.

⁷⁸ I. Končius, „Gimtasai kraštas” 1943, nr 31, s. 156.

⁷⁹ *ŽAM*. Nr inw. GEK A37. 69 il.

Obyczaj umieszczania figurek o treści sakralnej na drzewach w celu ich zachowania trzeba by datować od XVII wieku. W XIX wieku praktyka nabrała bardzo wyrażonej treści politycznej, gdyż w pamięci społecznej zachował się sprzeciw wobec wycinania drzew z okresu pańszczyzny.

Przy drodze rośnie bardzo ładne drzewo, trzeba do niego przybić kapliczkę, żeby go nie wycięli. Ten obyczaj pojawił się po wprowadzeniu pańszczyzny, jak panowie zaczęli wycinać drzewa. Dlatego przytwierdzali Chrystusa Frasobliwego, żeby ochronić drzewo⁸⁰.

Taka rzeźba często była umieszczana w kapliczkach wieszanych na drzewach uznawanych za święte⁸¹. Najbardziej znany taki przypadek to dąb w starostwie Wieksznie (Viekšniai), w rejonie Okmiany (Akmenės)⁸². W tym samym starostwie, we wsi Kegriai, Frasobliwy i kapliczki z innymi wizerunkami były przytwierdzone do miejscowej „świętej lipy”⁸³.

Zdarzało się też komponowanie wizerunku Chrystusa Frasobliwego z innymi wizerunkami. Najczęściej spotykany schemat ikonograficzny to umieszczanie kapliczki na pionowej belce krzyża, pod Ukrzyżowanym. Tak było na cmentarzu we wsi Didžprūdžiai, w rejonie Rosienie (Raseiniai)⁸⁴. W Widukłach (Viduklė) przy drodze stał podwójny krzyż, gdzie przy górnej poprzecznej belce było przytwierdzone Ukrzyżowanie, a przy dolnej – kapliczka z Frasobliwym⁸⁵. Drugim pod względem częstości przykładem było łączenie Frasobliwego z wizerunkiem św. Jana, takie kapliczki spotykano w rejonie Uciana (litew. Utena), w starostwach Użpol (litew. Užpaliai) i Kamaje (litew. Kamajai)⁸⁶. Chrystus Frasobliwy występował czasem także ze św. Jerzym, Najświętszą Maryją Panną czy innymi świętymi⁸⁷. Kompozycja składająca się z wizerunków kilku świętych przeniknęła do litewskiej sztuki ludowej z kręgu sztuki kościelnej. To sposób kompozycji sięgający średniowiecza. Poza innymi

⁸⁰ LNB RS. F. 127. B. 91. k. 29. LTSR istorijos-etnografijos muziejaus 1957–1958 m. etnografinės ekspedicijos po Žemaitiją dalyvio J. Petrulio užrašai (Notatki z ekspedycji etnograficznej po Żmudzi, organizowanej przez Muzeum Historyczno-Etnograficznej Litewskiej SRR w latach 1957–1958, sporządzone przez J. Petrulisa). Obyczaj umieszczania kapliczek i wizerunków świętych na drzewach zachował się na Litwie dość długo, np. w Widukłach (litew. Viduklė) w okresie II wojny światowej takie kapliczki umieszczono na klonie i dębie, by Niemcy tych drzew nie ścięli. Patrz: S. Urbonienė, *Mažoji architektūra ir jos meistrai* [w:] A. Pocius (red.), *Viduklė*, Kaunas 2002, s. 992.

⁸¹ B. Buračas, *Pagerbtieji medžiai*, „Mūsų girios” 1944, nr 1–2, s. 78–79.

⁸² M. Brensztajn, *Krzyże i kapliczki żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne”, Kraków 1907, il. 68.

⁸³ *ŠAM*. Neg 11287 „Święta sosna” we wsi Kegriai, starostwo Wieksznie (litew. Viekšniai), rej. Okmiany (litew. Akmenė), 1942 r.; P. Mašiotas, *Pušis su Šventenybėmis Viekšnių apygardoje*, „Vairas” 1914, nr 3, s. 10.

⁸⁴ LNB RS. F. 127. B. 1502. Fot. 11. Lietuvių liaudies menas. Skulptūra. Fot. J. Petrusis.

⁸⁵ LNB RS. F. 127. B. 103. k. 14. Muziejinių išvykų dienoraštis. 1965–1966. J. Petrusis.

⁸⁶ LNB RS. F. 127. B. 95. L. 50. Lietuvos TSR dailės muziejaus 1959–1960 m. ekspedicijų dalyvio J. Petrulio užrašai.; LNB RS. F. 127. B. 97. k. 9v. Ekspedicijos dailės paminklams tirti ir registruoti knygutė. 1962. J. Petrusis.; LNB RS. F. 127. B. 99. k. 22. Lietuvos TSR dailės muziejaus ekspedicijų dalyvio J. Petrulio užrašai.

⁸⁷ Tamże.

czynnikami na jego powstanie wpływały także pragnienia fundatorów, by za jednym razem pozyskać wstawiennictwo wielu świętych patronów⁸⁸.

Zdarzało się nawet, że Chrystus Frasobliwy zajmował na krzyżu miejsce Ukrzyżowanego, jak np. w Łyngmianach (litew. Linkmenys), w rejonie Ignaliny⁸⁹. We wsi Šačiai, w rejonie Szkudy (litew. Skuodas) na miejscowym cmentarzu był krzyż, przy którym na przecięciu belek widniał przytwierdzony Frasobliwy⁹⁰. Takie zjawisko, zauważone w latach dwudziestych, trzydziestych i czterdziestych XX wieku⁹¹, krytykował Jonas Grinius, twierdząc, że Chrystus Frasobliwy „nigdy nie powinien się znajdować na przecięciu belek krzyża, bo jest to miejsce zastrzeżone dla wizerunku ukrzyżowanego Zbawiciela”⁹². Zwyczaj umieszczania na leżącym krzyżu Chrystusa Frasobliwego zamiast Ukrzyżowanego był jednak w sztuce kościelnej obecny od końca XV wieku przez cały XVI wiek. Można przypuszczać, że obyczaj umieszczania w ten sposób Chrystusa Frasobliwego pochodzi z ikonografii późnego średniowiecza, kiedy zarówno w malarstwie i grafice, jak i rzeźbie popularny był wizerunek Chrystusa siedzącego na położonym krzyżu. Często w przecięciu belek kapliczki umieszczano po obu stronach następujące elementy: „Po jednej stronie wkomponowywano Ukrzyżowanego, po drugiej – wizerunek o innej tematyce, co zapewne zależało od intencji, w jakiej stawiano krzyż”⁹³.

Niewielkie figurki przedstawiające Frasobliwego często wkomponowywano we frontonach kapliczek budowanych na ziemi, w specjalnych niszach⁹⁴. Taki sposób ich umiejscawiania zapewne zapożyczono z drewnianej, ludowej architektury sakralnej, gdzie czasem ponad wejściem do kościoła czy kaplicy przytwierdzano figurę o takiej właśnie tematyce. Można podać liczne przykłady kapliczek tego rodzaju, np. w roku 1957 we wsi Kumpikiai, w rejonie Kretinga, odnotowano taką rzeźbę w niszy frontonu kapliczki⁹⁵, analogiczna znajdowała się w Kalwarii Żmudzkiej, w rejonie Płungiany (Plungė), gdzie we frontonie kapliczki wkomponowany był Frasobliwy, a w samej kapliczce – wizerunek Matki Boskiej Miłosierdzia⁹⁶. W starostwie Kule (litew. Kuliai), we wzniesionej na kamieniu kapliczce znajdował się wizerunek św. Jana, zaś na jej szczycie – Chrystusa Frasobliwego⁹⁷.

Chrystus Frasobliwy to temat nie tylko typowy dla kapliczek cmentarnych, lecz także miejsc, gdzie zdarzyły się jakieś nieszczęścia, np. tragiczne śmierci. Taki przypadek odnotowano w rejonie Płungiany, we wsi Purvaičiai. W odległości czterech

⁸⁸ R. Stankevičienė, „*Antakalnio Jėzaus*”. XVIII a. I pusės kopijos ir kiti atvaizdai, „Menotyra” 1998, nr 2, s. 35.

⁸⁹ LNB RS. F. 127. B. 1501 (karty nienuumerowane). Lietuvių liaudies skulptūra. J. Petrusis.

⁹⁰ I. Končius, *Žemaičių padangės kryžių ir kopytelių statistika*, „Soter” 1937, nr 1, s. 66.

⁹¹ S. Urbonienė, *Religinė liaudies...*, s. 32.

⁹² Tamże, s. 33.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże, s. 278; I. Burinskaitė, *Lietuvių liaudies medinės kopytelės: architektūra ir tradicija (XIX a. II pusė – XXI a. pradžia)*, praca doktorska, Kaunas 2004, s. 58.

⁹⁵ LNM. Eneq 13406. Kapliczka we wsi Kumpikiai, w rej. Kretinga. Fot. J. Petrusis, 1957.

⁹⁶ ŽAM. Inv. nr GEK A37. Il. 69. J. Perkovskio liaudies skulptūrų piešinių sąsiuvinis.

⁹⁷ I. Končius, *Žemaičių padangės kryžių ir kopytelių statistika*, „Soter” 1931, nr 2, s. 49.

kilometrów od centrum wsi, w gospodarstwie, na jodle przytwierdzona była figurka Frasobliwego Chrystusa, na pamiątkę nagłej śmierci gospodarza, który zmarł w roku 1911, w polu, po drodze do kościoła w święto Zesłania Ducha Świętego⁹⁸. Za to w rejonie Kupiszki (litew. KUPIŠKIS), we wsi Rudikiai, w polu ktoś się powiesił, a niektórzy mówili, że widzieli tam zjawę. Miejscowi zatem, chcąc uświęcić to miejsce, zamówili u twórcy ludowego Anundisa kapliczkę na słupku. Wkomponowano w niej figurki czterech świętych: św. Jana Nepomucena, Jezusa Nazareńskiego, Chrystusa Frasobliwego i nierozpoznanej świętej. Budowla powstała w roku 1870, a uległa zniszczeniu przed 1914⁹⁹. W Ejragole (Ariogala), na skrzyżowaniu trzech gościńców, na sośnie wisi kapliczka z Chrystusem Frasobliwym, upamiętniająca śmierć dziewczyny wiejskiej, którą pan zachłostał na śmierć¹⁰⁰. W tradycji ludowej takie wizerunki były nazywane „smutkami” (litew.: *smūtkas*, *smutkelis*), czyli słowem o wyraźnie polskim pochodzeniu. Właśnie „smutki” zarówno ze względu na nazwę, jak i znaczenie, najbardziej opowiadały treści tego typu ikonograficznego: Chrystus Frasobliwy – to Jezus, który przed swym ukrzyżowaniem z bólem myśli o ludzkich grzechach i własnej ofierze.

Skaidrė Urbonienė zauważyła, że postać Chrystusa Frasobliwego bardzo rzadko zdobija architekturę przynależącą do wsi (tj. całej wspólnoty wiejskiej, np. w jej centrum lub przy drogach do niej prowadzących), gdzie przeważały inne tematy chrystologiczne czy wątki maryjne¹⁰¹. Chrystus Frasobliwy jeszcze do I połowy XX wieku był typem przedstawienia należącego do sfery prywatnej, a nie zbiorowej religijności. W Polsce, podobnie jak na Litwie, figurki Frasobliwego umieszczano w małych przydrożnych kapliczkach, we frontonach kapliczek, bramach cmentarzy, zdarzały się też w domach. W Polsce dzieła o tej tematyce częściej wkomponowywano w kapliczkach na wysokich słupach czy wysokich kolumnach¹⁰². W kulturze ludowej zatem Chrystus Frasobliwy zachował funkcje wizerunku dewocyjnego. Na pomnikach odnotowano tylko figury typu dewocyjnego, najczęściej przedstawiające Jezusa.

Wnioski

Wizerunek Chrystusa Frasobliwego należy do kategorii wizerunków dewocyjnych ukształtowanych w późnym średniowieczu. Taki jego charakter zachował się do początku XX wieku. W kościołach wizerunek ten umieszczano w najbardziej widocznych miejscach: w kaplicach czy ołtarzach bocznych, przy pojedynczych kolumnach, na chórach, w przedsionkach. Frasobliwy zdobył też kaplice cmentarne.

⁹⁸ Tamże, s. 37.

⁹⁹ *LNB RS. F. 127. B. 99. k. 58v*. Lietuvos TSR dailės muziejaus ekspedicijų dalyvio J. Petrulio užrašai.

¹⁰⁰ S. Urbonienė, *Religinė liaudies...*, s. 155.

¹⁰¹ Tamże, s. 145.

¹⁰² K. Iwanicki, *Figura „Chrystusa Frasobliwego” ...*, s. 115–125; T. Seweryn, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa 1958, s. 20.

Celem tego wizerunku było pobudzanie do osobistej modlitwy i indywidualnej pobożności. Nawet umieszczenie tego wizerunku na ołtarzach nie zmieniło tego charakteru.

W wieku XIX i pierwszej połowie XX wieku najwięcej figur o tej tematyce, wykonanych przez twórców ludowych, dało się znaleźć na pomnikach nagrobkowych, wewnątrz domów, w kapliczkach przydrożnych i na prywatnych posesjach. Chrystus Frasobliwy najczęściej stanowił jedyny element kompozycji, dlatego można zakładać, iż także w mentalności ludowej zachował on swój charakter dewocyjny. O tym świadczy też fakt, że w wieku XIX i na początku XX, w późnym okresie rozwoju tego przedstawienia, Chrystus Frasobliwy nie był umieszczany jako element konstrukcji upamiętniających, mających charakter ogólnospołeczny. Zatem jego przeznaczenie od XVI wieku, kiedy wzmiankowany jest pierwszy taki wizerunek na Litwie, nie zmieniło się aż do połowy wieku XX.

Z języka litewskiego przełożyła
Katarzyna Korzeniewska

Skróty

- Ar. Łm. – Archiwum Diecezji Łomżyńskiej
 BPAN/PAU – Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie
 ČDM – Litewskie Muzeum Narodowe im. Čiurlionisa (Lietuvos nacionalinis M.K. Čiurlionio muziejus)
 ČDM LMSA – Archiwum Działu Sztuki Ludowej Litewskiego Muzeum Narodowego im. Čiurlionisa (Lietuvos nacionalinio M. K. Čiurlionio muziejaus Liaudies meno skyriaus archyvas)
 KAKA – Archiwum Kurii Archidiecezjalnej Kowieńskiej (Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas)
 KPC DSA – Archiwum Działu Danych Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Wilnie (Kultūros paveldo centro Duomenų skyriaus archyvas)
 KRBA – Archiwum Kościelne w Krewnie (Kriaunų bažnyčios archyvas)
 LNB RS – Dział Rękopisów Litewskiej Biblioteki Narodowej im. Mažvydasa (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius)
 LNM – Litewskie Muzeum Narodowe (Lietuvos nacionalinis muziejus)
 LVIA – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (Lietuvos valstybės istorijos archyvas)
 MAB RS – Dział Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius)
 MM – Muzeum w Możejkach (Mažeikių muziejus)
 VDKM – Muzeum Wojskowe im. Witolda Wielkiego w Kownie (Vytauto Didžiojo karo muziejus)
 ŠAM – Muzeum „Aušros” w Szawlach (Šiaulių „Aušros” muziejus)
 VUB RS – Dział Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius)
 ŽAM – Żmudzkie Muzeum „Alkos” (Žemaičių „Alkos” muziejus)
 НГА – Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі)

Bibliografia

- Ar. Łm.* I. 576. Akt wizytacji kościoła w Wejwerach z 1873 r.
- Ar. Łm.* I. 37 (strony nienumerowane). Akt wizytacji kościoła w Błogosławieństwie z 1804 r. i spis inwentarzowy tego kościoła z 1811 r.
- Ar. Łm.* I. 297 (karty nienumerowane). Spis inwentarzowy kościoła w Łukszach z 1819 r.
- Aurea Porta Rzeczypospolitej: sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVII [i. e. XVIII] wieku: Muzeum Narodowe w Gdańsku, maj sierpień 1997. 2, Katalog*, red. naukowa, koncepcja plastyczna, koncepcja merytoryczna tomu T. Grzybkowska, Gdańsk 1997.
- BPAN / PAU.* B. 1243. k. 127. Akt wizytacji kościoła franciszkanów w Wilnie z 1856 r.
- BPAN / PAU.* B. 1243. k. 151. Akt wizytacji kościoła franciszkanów w Wilnie z 1859 r.
- [Carlo Borromeo], *Instructionum fabricae et supellectillis ecclesiasticae libri duo*, Mediolani 1577.
- Brensztajn M., *Krzyże i kapliczki żmudzkie. Materiały do sztuki ludowej na Litwie*, „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne”, Kraków 1907.
- Buračas B., *Pagerbtiej medžiai*, „Mūsų girios” 1944, nr 1–2, s. 78–83.
- Burinskaitė I., *Lietuvių liaudies medinės kopyltėlės: architektūra ir tradicija (XIX a. II pusė – XXI a. pradžia)*, praca doktorska, Kaunas 2004.
- ČDM LMSA. LA-368. D. 1. L. 47. M.K. Čiurlionio galerijos tautodailės rinkimo ekspedicijos į Utenos ir Ežerėnų apskritis V. Bičiūno dienoraštis. 1927 m. (Dziennik ekspedycyjny V. Bičiūnasa z 1927 r.).
- Čilvinaitė M., *Kam stato ir kaip brangina žmonės kryžius ir kopyčias*, „Gimtasai kraštas” 1938, nr 3–4, s. 399–404.
- Dobrzeńiecki T., *Chrystus Frasobliwy w literaturze średniowiecznej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1968, nr 3, s. 279–299.
- Drėma V., *Vilniaus bažnyčios. Iš Vlado Dramos archyvu*, Vilnius 2007.
- Fehlemann S., *Christus im Elend: vom Andachtsbild zum realistischen Bildokument. Ikonographie: Anleitung zum Lesen Bildern*, München 1990.
- Galicka I., Sygietyńska H. (red.), *Katalog zabytków sztuki*, t. X: Województwo warszawskie, z. 2: Powiat garwoliński, Warszawa 1967.
- Galicka I., Sygietyńska H. (red.), *Katalog zabytków sztuki*, t. X: Dawne województwo warszawskie, z. 16: Płońsk i okolice, Warszawa 1979.
- Grinder-Hanasen P., *Public Devotional Picture in Late Medieval Denmark* [w:] S. Kaspersen, U. Haastруп (red.), *Images of Cult and Devotion – Function and Reception of Christian Images in Medieval and Post-Medieval Europe*, Copenhagen 2004, s. 229–244.
- Grinius J., *Lietuviškas kryžius ir Rūpintojėlis*, „Lietuvių dienos” 1975, nr 5, s. 12–14.
- Jankevičienė A., *Lietuvos medinė sakralinė architektūra*, Vilnius 1998.
- Iwanicki K., *Figura „Chrystusa Frasobliwego” na ziemiach Polski*, „Rodzina Polska” 1937, nr 3, s. 115–125.
- KAKA. B. 136. k. 75v. Spis inwentarzowy kościoła w Retowie z 1697 r.
- KAKA. B. 138. k. 86. Akt wizytacji kościoła w Szwekszniach z 1676 r.
- KAKA. B. 138. k. 50. Akt wizytacji kościoła w Retowie z 1676 r.
- KAKA. B. 139. k. 45. Akt wizytacji kościoła w Czekiszkach z 1677 r.
- KAKA. B. 140. k. 1. Akt wizytacji kościoła w Gorzdech z 1705 r.
- KAKA. B. 140. B. 89. k. 89. Akt wizytacji kościoła w Wędziagole z 1740 r.
- Kałamajska-Saeed M., *Kościół parafialny pw. ŚŚ. Piotra i Pawła w Dziewiątkowiczach* [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, t. 1, cz. II, Kraków 2003, s. 15–40.
- Klein M., *Die Goldschmiedewerkstätten von Landsberg am Lech Ihre Meister und Werke von den Anfängen bis 1868*, „Ars Bavarica” 1994, nr 71/72, s. 3–127.
- Končius I., *Žemaičių kryžiai ir kopyltėlės*, Chicago 1965.

- Končius I., *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika*, „Soter” 1931, nr 2, s. 36–64; „Soter” 1933, nr 2, s. 46–71; „Soter” 1934, nr 2, s. 143–168; „Soter” 1936, nr 1, s. 24–54; „Soter” 1937, nr 1, s. 62–77; „Soter” 1937, nr 2, s. 23–38; „Soter” 1938, nr 1, s. 22–47; „Gimtasai kraštas” 1943, nr 31, s. 136–172.
- KPC DSA. Kartoteka „DV 2514”.
- KPC DSA. Kartoteka „DV 3699”.
- KRBA. Księga IV, k. 4v. Spis inwentarzowy kościoła w Krewnie z 1823 r.
- Kruszelnicki Z., *Ze studiów nad ikonografią Chrystusa Frasobliwego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1959, nr 3–4, s. 307–328.
- Kurczewski J., *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 2, Wilno 1910.
- Liedke V., *Die Baumeister – und Bildhauerfamilie Rottaler (1480–1533)*, „Ars Bavarica” 1976, nr 5–6, s. 146–151.
- LNB RS. F. 127. B. 91. k. 29. Lietuvos TSR istorijos-etnografijos muziejaus 1957–1958 m. etnografinės ekspedicijos po Žemaitiją J. Petrulio užrašai. (Notatki z ekspedycji etnograficznej po Żmudzi, organizowanej przez Muzeum Historyczno-Etnograficznej Litewskiej SRR w latach 1957–1958, sporządzone przez J. Petrulisa).
- LNB RS. F. 127. B. 91. k. 29. LTSR istorijos-etnografijos muziejaus 1957–1958 m. etnografinės ekspedicijos po Žemaitiją dalyvio J. Petrulio užrašai. (Notatki z ekspedycji etnograficznej po Żmudzi, organizowanej przez Muzeum Historyczno-Etnograficznej Litewskiej SRR w latach 1957–1958, sporządzone przez J. Petrulisa).
- LNB RS. F. 127. B. 1502. Fot. 11. Lietuvių liaudies menas. Skulptūra. Fot. J. Petulis.
- LNB RS. F. 127. B. 103. k. 14. Muziejinių išvykų dienoraštis. 1965–1966. J. Petulis.
- LNB RS. F. 127. B. 95. L. 50. Lietuvos TSR dailės muziejaus 1959–1960 m. ekspediciją dalyvio J. Petrulio užrašai.
- LNB RS. F. 127. B. 97. k. 9v. Ekspedicijos dailės paminklams tirti ir registruoti knygutė. 1962. J. Petulis.
- LNB RS. F. 127. B. 99. k. 22. Lietuvos TSR dailės muziejaus ekspediciją dalyvio J. Petrulio užrašai.
- LNB RS. F. 127. B. 1501 (karty nenumerowane). Lietuvių liaudies skulptūra. J. Petulis.
- LNB RS. F. 127. B. 99. k. 58v. Lietuvos TSR dailės muziejaus ekspediciją dalyvio J. Petrulio užrašai.
- Lossow H., *Imago pietatis. Eine studie zur Sinndeutung des mittelalterlichen Andachtsbildes*, „Das Münster”, 2. Münster 1948, s. 65–76.
- LVIIA. F. 604. Ap. 1. B. 4019. k. 105. Spis inwentarzowy kościoła w Subotnikach z 1820 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 330. k. 236. Spis inwentarzowy kościoła i plebanii w Wilkomierzu z 1770 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 290. k. 20. Akt wizytacji kościoła w Dusiatkach z 1850 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 303. k. 32. Akt wizytacji kościoła w Lelunach z 1850 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 222. k. 30. Akt wizytacji kościoła w Podbirzach z 1820 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 589. k. 9. Akt wizytacji kościoła w Miežyszczach z 1879 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 258. k. 137v. Akt wizytacji kościoła w Šačiai z 1844 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 223. k. 406v. Akt wizytacji kościoła w Pojeziorach z 1820 r.
- LVIIA. F. 669. Ap. 2. B. 243. k. 74. Akt wizytacji kościoła filialnego w Wosiliszczach z 1830 r.
- LVIIA. F. 694. Ap. 1. B. 3572. k. 25v. Spis inwentarzowy kościoła w Ilii z 1799 r.
- LVIIA. F. 694. Ap. 1. B. 3572. k. 51. Akt wizytacji kościoła w Ilii z 1820 r.
- LVIIA. F. 694. Ap. 1. B. 3776. k. 454v. Akt wizytacji kościoła w Dziewiątkowiczach z 1844 r.
- LVIIA. F. 694. Ap. 1. B. 3675. k. 649. Akt wizytacji kościoła dominikańskiego w Nowogródku z 1820 r.
- LVIIA. F. 1135. Ap. 4. B. 411. Kaplica Suzinów, fot. Butkowskich, przełom XIX i XX w.
- MAB RS. F. 43. B. 5934. k. 1. Spis inwentarzowy kościoła w Bystrzycy z 1771 r.
- MAB RS. F. 43. B. 5941. k. 1. Spis inwentarzowy kościoła w Bystrzycy z 1772 r.
- MAB RS. F. 43. B. 5943. k. 3. Spis inwentarzowy kościoła w Bystrzycy z 1792 r.

- Marcinkowski W., *Przestawienia dewocyjne jako kategoria sztuki gotyckiej*, Kraków 1994.
- Mašiotas P., *Pušis su Šventenybėmis Viešnių apygardoje*, „Vairas” 1914, nr 3, s. 10.
- Pakalniškis A., *Metai praėyti: prisiminimai*, Čikaga 1976.
- Pinder W., *Die deutsche Plastik vom ausgehenden Mittelalter bis zum Ende der Renaissance*, t. I, *Hanbuch der Kunstwissenschaft*, t. 4, Wildpark-Potsdam 1924.
- Piramidowicz D., *Kościół parafialny pw. Trójcy Świętej w Rosi [w:] Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Nowogródzkiego*, t. 1, cz. 2, Kraków 2003, s. 103–150.
- Regulska G., *Gotyckie złotnictwo na Śląsku*, Warszawa 2001.
- Rozmyślenia dominikańskie*, wyd. i oprac. K. Górski, W. Kuraszkiwicz; oprac. ikonogr. Z. Rożnow; wstęp komparatyst. T. Dobrzeńiecki, t. 1, Wrocław 1965.
- Seweryn T., *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa 1958.
- Stankevičienė R., „*Antakalnio Jėzus*”. *XVIII a. I pusės kopijos ir kiti atvaizdai*, „Menotyra” 1998, nr 2, s. 30–39.
- ŠAM. Neg. 11308. Kapliczka i dwa krzyże, Wieksznie, ul. Birutės, fot. St. Ivanauskas, 1942 r.
- Urbonienė S., *Mažoji architektūra ir jos meistrai [w:] A. Pocius, Viduklė (sud.)*, Kaunas 2002.
- Urbonienė S., *Religinė liaudies skulptūra Lietuvos kaimo kultūroje (XIX a. II pusė – XX a. I pusė)*, praca doktorska, Vilnius 2009.
- VDKM S 111105, l. 206. *Chronologia erectionis et foundationis konventus et custodiae Vilnensis ADS...*
- VUB RS. F. 57. B. B. 53–40. k. 48.* Akt wizytacji kościoła w Rosi z 1633 r.
- VUB RS. F. 1–f. 38. k. 93.* Akt wizytacji kościoła w Poładze.
- VUB RS. F. 1–f. 38. k. 121.* Akt wizytacji kościoła w Płotelach.
- VUB RS. F. 57. B. 53–42. k. 915.* Akt wizytacji kościoła w Komajach z 1654 r.
- VUB RS. F. 57. B. 53–42. k. 832.* Akt wizytacji kościoła w Surwiliszkach z 1654 r.
- VUB RS. F. 57. B. 53–42. k. 843.* Akt wizytacji kościoła w Turgielach z 1654 r.
- VUB RS. F. 57. B. 53–1091* (karty nienumerowane). Spis inwentarzowy kościoła w Subotnikach z 1765 r.
- VUB RS. F. 57. B. 53–1098. k. 1.* Akt wizytacji kościoła w Suderwie z 1811 r.
- Zgliński M., *Kościół parafialny pw. Św. Wacława w Wołkowysku [w:] Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, t. I, d. 2, Kraków 2003, s. 161–192.
- ŽAM. Inv. nr GEK A37. II. 69. J. Perkovskio liaudies skulptūrų piešinių sąsiuvinis.
- HTA. ф. 1781. оп. 27. д. 219. к. 443v.* Akt wizytacji kościoła w Ilii z 1784 r.